

ЧЕРНЕЦЬ ІЛАРІОН У ПОЧАТКОВІЙ ІСТОРІЇ КНИГОПИСАННЯ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

Досліджено значення ченця Іларіона в початковій історії книгописання в Києво-Печерській лаврі.

Ключові слова: *Києво-Печерський монастир, чернець Іларіон Схимник, ігумен Феодосій Печерський, книгописання, келія, Києво-Печерський патерик, Студійський статут, каліграф, рукописна книга.*

Исследовано значення монаха Иллариона в начальній історії книгописання в Києво-Печерській лаврі.

Ключевые слова: *Києво-Печерський монастир, монах Илларион Схимник, ігумен Феодосій Печерський, книгописання, келія, Києво-Печерський патерик, Студійський устав, каллиграф, рукописна книга.*

Exploring the significance of monk Ilarion in the early history of the book publishing in Kiev-Gaves Lavra.

Key words: *Kiev-Gaves Monastery; monk Ilarion of the Schema; archimandrite Theodosius of the Pechersky; book writing; cell; Kiev-Pechersky Patericon; Studit Typicon; calligrapher; handwrite book.*

Поміж поселенців Києво-Печерського монастиря доби ігуменства в ньому Феодосія Печерського (1059/60–1074 рр.), імена яких згадані в житті Феодосія Печерського, найзагадковішою є постать ченця Іларіона. На сторінках життя він постає перед нами книгописцем, який «по вся дньи и ноци писаше книги» в келії ігумена Феодосія Печерського [1, 49].

Проте в історіографії стосовно життєвого шляху ченця Іларіона існують різні, часом протилежні погляди. Ігумен Модест, невдовзі архієпископ Волинський і Житомирський, укладач житійних оповідей про преподобних отців Дальніх печер Києво-Печерської лаври (К., 1962), вважає, що згаданий у житті Феодосія Печерського чернець Іларіон не хто інший, як київський митрополит у 1051–1053 рр. Іларіон [2, 8–12].

На початку ХХ ст. тоді ще молодий російський дослідник М. Д. Присьолков висунув гіпотезу, згідно з якою усунутий з київської митрополічної кафедри русин Іларіон 7 листопада 1053 р. у печері Антонія Печерського прийняв схиму під ім'ям Никон [3, 188–201]. З того часу в науці й триває дискусія навколо його гіпотези. Ми не в змозі зробити повний її аналіз в межах цієї статті, тому лише зазначимо, що вона має своїх прихильників та противників і в наш час [4, 27–39].

Щодо теми нашого дослідження, то вона не знайшла належного висвітлення в історіографії, на наше переконання, через дискусію навколо гіпотези М. Д. Присьолкова. Дослідники переважно зосереджували увагу на церковно-політичній і літературно-літописній діяльності Іларіона [5, 181–201; 6, 10–22; 7, 41–49; 8; 9, 167–218].

Зважаючи на тему дослідження, його джерельну базу ми обмежили лише кількома джерелами.

1. Життя Феодосія Печерського, яке було створене в стінах Києво-Печерського монастиря в зв'язку з підготовкою до проведення канонізації Феодосія Печерського за роки ігуменства в монастирі Никона Великого (1078–1088) під його керівництвом і при діяльній участі дияконом Нестором (майбутнім руським літописцем. – Автор). До нашого часу твір зберігся в складі так званого Успенського збірника, датованого кінцем XII – початком XIII ст. [10, 26а-67в]. Життя Феодосія Печерського містить надзвичайно цінну інформацію щодо участі ченця Іларіона в книгописанні в Києво-Печерському монастирі за ігуменства Феодосія Печерського.

2. Студійський статут, який ігумен Феодосій Печерський отримав у двох списках від ченця Михаїла з Студійського монастиря, котрий прийшов до Києва з Греції разом з митрополитом Георгієм [11, 68–69] та від одного з киево-печерських ченців, якого він відрядив до Константинополя, до Єфрема Скопця – постриженця Києво-Печерського монастиря, щоб той допоміг віднайти Студійський статут і, переписавши його, принести до Києва [12, 19]. Отримавши два списки Студійського статуту, Феодосій Печерський, творчо доопрацювавши їх і пристосувавши до місцевих умов, фактично створив власну нову редакцію цього статуту чи кодексу упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях. Його киево-печерський ігумен і запровадив у своєму монастирі після переселення ченців з печерного монастиря до новозбудованого дерев'яного на поверхні землі 1062 р. [1, 39].

Не викликає сумніву, що списки Студійського статуту, отримані Феодосієм Печерським, мали спочатку перекласти з грецької мови на руську. На думку М. Тимошика, саме «тексти статутів східних монастирів, зміст яких закріплював у свідомості насельників монастиря моральні норми життя за Христом, були тим первинним матеріалом, який започаткував перекладання і творення нових книг у цьому важливому осередку київського книгописання на початку XI ст.» [13, 74].

Джерельну базу нашого дослідження доповнює наукова література з історії Києво-Печерської лаври, руської рукописної книги XI–XIII ст., яка є одночасно важливим історичним та історіографічним джерелом [14, 432].

Хронологічні межі дослідження обмежені переважно першою половиною 60-х рр. XI ст. Нижня хронологічна межа припадає на 1062 р., коли ченці переселилися з печер до дерев'яного монастиря, збудованого на поверхні землі [1, 39]. Верхній хронологічний рубіж співпадає з 1066 р., коли завершив своє земне життя чернець Іларіон Схимник [15, 66]. З метою поглибленого дослідження значення ченця Іларіона в початковій історії книгописання в Києво-Печерському монастирі в ряді випадків допускається розширення нижнього хронологічного рубежу до початку XI ст.

Мета дослідження – на основі аналізу вказаних вище історичних джерел створити цілісну картину участі ченця Іларіона в започаткуванні книгописання в Києво-Печерському монастирі, що вирішуватиметься через основні завдання: розглянути, хоча й у загальних рисах, життєвий шлях ченця Іларіона, згаданого в житті Феодосія Печерського, до поселення в печері Антонія Печерського 1051 р.; на основі другої оповіді про ченця Іларіона з життя Феодосія Печерського встановити первісний осередок книгописання в Києво-Печерському монастирі; описати організацію процесу створення рукописних книг, показавши значення в ньому ченця Іларіона; дослідити місце книгописання в його монастирському житті.

Не підтримуючи гіпотези М. Присьолкова та схилиючись до монастирської традиції про те, що чернець Іларіон, згаданий у житті Феодосія Печерського, є колишній київський митрополит, мощі якого донині нетлінно спочивають у Дальніх печерах Києво-Печерської лаври та відомі як мощі Іларіона Схимника, дозволимо собі, хоча й у загальних рисах, зупинитися на його життєвому шляху.

З літопису ми дізнаємося, що Іларіон був пресвітером (старшим священиком. – Автор) палацової церкви на честь Апостолів у замиській князівській резиденції – с. Берестовому [11, 67]. Неподалік неї Іларіон на одному з пагорбів на схилах Дніпра викопав невеличку печеру, де у вільний час молився Богові [11, 67].

Великий князь київський Ярослав Володимирович (1019–1054 рр.) при кафедральному храмі Русі – Софії Київській «зібрав писців много, і переклали вони з грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг» [16, 241]. Сюди з Берестового й був переведений Іларіон. На нашу думку, тут він узяв участь у створенні рукописних книг і перекладі з іноземних мов на руську різних книг. Вважаємо, що ще з часів перебування на Берестовому Іларіон входив до кола найближчих радників Ярослава Володимировича. На це може вказувати одна з найдавніших пам'яток руського права «Устав князя Володимира», де записано, як князь разом із митрополитом Іларіоном пристосував візантійське церковне право до умов і потреб Давньоруської держави [17, 62].

Саме при митрополичому храмі Святої Софії пресвітер Іларіон написав «Слово про закон і благодать» та впродовж 1037–1039 рр. уклав літописний звід, який у науці прийнято називати Найдавнішим [18, 175].

Іларіон посів київську митрополичу кафедру 1051 р., ставши першим главою Руської церкви руського походження. А перед тим, як оповідає Симон – єпископ Володимирський і Суздальський (1214–1226) у своєму посланні до ченця Києво-Печерського монастиря Полікарпа, посилаючись на життє Антонія Печерського, яке він використовував у своїх писаннях, Іларіон Антонієм «пострижен былъ и такъ святительства сподобился» [19, 25]. Проте на митрополичій кафедрі він пробув лише близько трьох років, будучи з неї усунутим наприкінці 1053 чи на початку 1054 р.

По тому колишній митрополит оселився в печері Антонія Печерського та, на нашу думку, вже після запровадження в Києво-Печерському монастирі Феодосієм Печерським після 1062 р. Студійського статуту прийняв велику схиму, зберігши попереднє ім'я – «Іларіон».

Саме Феодосій Печерський у творчо доопрацьованому ним і пристосованому до місцевих умов Студійському статуті розділив малу та велику схиму. Проте, на нашу думку, виключаги й те, що Іларіон міг бути пострижений у велику схиму лише незадовго до свого преставлення.

Після будівництва дерев'яного монастиря над печерами та переселення до нього 1062 р. ченців на ченця Іларіона були покладені обов'язки з організації створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі. Ця справа й була його монастирським послухом до завершення його земного шляху близько 1066 р. [15, 66]. Похований він був у Дальніх печерах Києво-Печерського монастиря, де й донині спочивають його нетлінні мощі.

Ми не маємо ніяких вказівок, навіть побічних, на те, що до переселення ченців із печер до дерев'яного монастиря 1062 р. в ньому мало місце створення рукописних книг.

Очевидно, що книгописання не мало місця й за короткочасного ігуменства ще в печерному монастирі першого киево-печерського ігумена Варлаама (1057–1059/60), поставленого Антонієм Печерським.

Так званий початковий чи печерний період в історії Києво-Печерського монастиря, котрий тривав впродовж 1051–1062 рр., – це часи, коли в нинішніх Дальніх (чи Феодосієвих. – Автор) печерах відбувалося збирання перших ченців, які викопали нові печерні ходи-коридори, келії та влаштували перший печерний храм [16, 251].

Доволі повільно відбувалося збільшення чисельності печерян від 12 до 20 на час обрання 1059 чи 1060 р. на ігуменство Феодосія Печерського.

Отже, за таких умов становлення печерного монастиря та повільного збільшення чисельності ченців і мешкання їх у печерах, вважаємо, книгописання місця не мало. Та й історичні джерела про це мовчать.

Оповіді про ченця Іларіона з життя Феодосія Печерського, покладене нами в основу даного дослідження, дають можливість дослідити місце ченця Іларіона в початковій історії книгописання в Києво-Печерському монастирі, встановити час початку книгописання та описати первісний монастирський осередок цієї справи, з'ясувати її первісну організацію та показати в ній місце ченця Іларіона.

Другу оповідь про ченця Іларіона ми поділили так:

1. «Бьяше бо и книгам хитр писати,
2. 1. и съй по вся дъни и нощи
2. 2. писаше книги
3. в келіи блаженног отца нашего Феодосія
4. оному же псалтъ. ѿ поющу усты тихо
5. и руками прядуща вълну
6. или ино кое дъло, дълающу» [1, 49].

Події, описані в цій оповіді, на нашу думку, належать до періоду між 1062 та 1066 рр. На це вказує те, що 1062 р. ченці разом з ігуменом Феодосієм Печерським переселилися до збудованого на поверхні землі дерев'яного монастиря, а 1066 р. відійшов у вічне життя чернець Іларіон, про що нами вже було сказано вище.

Автор життя Феодосія Печерського Нестор охарактеризував Іларіона як досвідченого, майстерного літописця: «Бьяше бо книгам хитр писати...» Така характеристика, дана Іларіону Нестором, наптовхує нас на думку, що автор життя Феодосія Печерського, прийшовши до Києво-Печерського монастиря, коли Антоній Печерський усамітнився в печері, а Феодосій Печерський будував монастир [20, 446], тобто в 1059/60–1062 рр., з початком книгописання 1062 р. міг долучитися до цієї справи під керівництвом Іларіона, досвідченого книгописця.

Слова «и съй (Іларіон. – Автор) по вся дъни и нощи писаше книги...» вказують на те, що писання книг для ченця Іларіона було монастирським послухом. Отже, він був каліграфом. До речі, рання згадка про каліграфа міститься в Студійському статуті [21, 678].

Дослідник бібліотечної справи М. Слуховський вважав, що в економічному та правовому відношенні «работа монастырского переписчика была совершенно одинакова с работой прочих монахов: одни муку мололи, другие хлебы пекли, третьи иконы делали, четвертые огородничали, а вот некоторые умножали монастырскую

бібліотеку и даже продавали свою книгописную продукцію на частний ринок» [22, 7–8]. Проте це не зовсім так. На нашу думку, каліграфи мали в монастирях привілейоване становище. Про це свідчить один із приписів Студійського статуту, яким каліграфи звільнялися навіть від низки храмових богослужінь, щоб, очевидно, вони більше часу присвячували саме писанню книг.

Дослідник руської рукописної книги XI–XIII ст. Б. Сапунов зазначав, що робочий день у переписчика-професіонала тривав 10–12 годин на добу [23, 102]. Беручи це до уваги та те, що Іларіон ніс послух книгописця, вважаємо, що цій справі він присвячував не менше часу.

Первісним осередком створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі в 1062–1066 рр. була келія ігумена Феодосія Печерського, на що вказують слова «в келії блаженного отця нашого Феодосія...» Вона була, як і келії інших членів монастирської громади, окремим будиночком.

Келія ігумена складалася з кількох кімнат. На це вказує один із епізодів з життя Феодосія Печерського. Так, «въ единъ вечеръ, дѣлающима има каждо свое дѣло», до однієї з кімнат, чи приміщення, келії ігумена Феодосія увійшов економ Анастасій, куди до нього вийшов ігумен Феодосій і, вислухавши його про те, що в монастирі не залишилося коштів, щоб купити на ранок їжі для ченців [1, 49]. Після розмови Феодосій відправив економа молитися, а сам «иде в нутреную кѣлію свою пѣти по обычаю правыла своего», після чого повернувся до кімнати, де чернець Іларіон писав чергову книгу та «съде, такожде дѣлаа дѣло свое» [1, 49].

Таким чином, ми маємо достовірні свідчення, що келія, тобто окремий будиночок, ігумена Феодосія складалася принаймні з трьох кімнат:

1. Очевидно, та кімната, в яку входили з подвір'я. Очевидно, тут ігумен Феодосій і приймав ченців.
2. На нашу думку, та кімната, в якій чернець Іларіон «по вся дѣни и ноци писаше книги». Для чого призначалася ця кімната при будівництві келії ігумена, ми не знаємо.
3. Це приміщення, де ігумен Феодосій проводив час у молитвах, відпочивав і спав.

Для ченця Іларіона й разом з ним і Феодосія Печерського «строение книжное» мало богоугодний характер. У добу ігуменства в Києво-Печерському монастирі Феодосія Печерського створенню рукописних книг надавався характер духовного подвигу, особистого вдосконалення. Саме тому, на нашу думку, процес створення рукописних книг супроводжувався співом псалмів у виконанні Феодосія Печерського [1, 49].

Від самого початку «строение книжное» в Києво-Печерському монастирі в добу ігуменства Феодосія Печерського набуває ознак артільної (чи цехової) організації з виразним розподілом праці. Так чернець Іларіон «писаше книги», а ігумен Феодосій «рукама прядуща вълну или ино кое дѣло дѣлающу» [1, 49]. Як бачимо, Іларіон писав текст книги, а Феодосій плів нитки для перепльоту та зшивання книг.

Слова «или ино кое дѣло, дѣлающу» можемо тлумачити так: ігумен Феодосій міг зшивати листи пергаменту в зошити, переплітати книги та «вдягати» їх у палітурки. Є очевидним, що він також писав книги. Так вважає відомий радянський дослідник історії бібліотечної справи К. Абрамов, який зазначив, що Феодосій Печерський «радавал себя

писанием книжним» [24, 20]. Очевидно, на таку думку дослідника наштовхнули слова з Києво-Печерського патерика про писання Феодосія Печерського: «Пишетъ (Феодосій. – Автор) и сіе въ молитве» [12, 4].

У деяких попередніх наших роботах ми зазначали: участь у започаткуванні книгописання в Києво-Печерському монастирі, що ми відносимо до 1062–1066 рр., приймав пресвітор Никон Великий, четвертий киево-печерський ігумен впродовж 1078–1088 рр. [25, 27; 26, 24]. Проте з часом нам довелося відмовитися від цієї думки щодо його участі у цій справі. У часи, коли чернець Іларіон і Феодосій Печерський розпочинали створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі, Никона Великого в монастирі не було.

У лютому 1061 р. Никон через конфлікт з князем київським Ізяславом Ярославичем (1054–1068; 1069–1073; 1077–1078) та київським митрополитом-греком Єфремом (1055–1061 рр.) залишив тоді ще печерний монастир і вирушив у далеку Тмутаракань [3, 435]. Тут він «и церковь святѣя Богородица възгради на нем, и бысть монастырь славень... приклад хе имыи и сии Печерський монастир» [12, 36]. До Києво-Печерського монастиря Никон повернувся лише у вересні 1068 р. [5, 191]. У цей час ченця Іларіона вже не було в живих.

Отже, біля витоків книгописної справи в Києво-Печерському монастирі стояли: в минулому пресвітер палацової церкви на честь Св. Апостолів в замиській князівській резиденції в с. Берестовому, постриженник Антонія Печерського, колишній митрополит київський, а з кінця 1053 р. насельник його печери Іларіон, який після запровадження в Києво-Печерському монастирі прийняв велику схиму зі збереженням старого чернечого імені, та другий киево-печерський ігумен Феодосій. Створення рукописних книг у монастирі було розпочате між 1062 та 1066 рр.

На нашу думку, розвитку книгописання в Києво-Печерському монастирі сприяв Студійський статут, запроваджений ігуменом Феодосієм Печерським, точніше його двадцять шостий припис: «Должно знагъ, что в те дни, в которые мы свободны от телесных дел, ударяет книгохранитель однажды в дерево и собираются братия в книгохранительную комнату и берёт каждый книгу и читает до вечера; перед клепанием же к светильничному ударяет опять отнажды книжный приставник и все приходят и возвращают книги по записи; кто же умедлит (опоздаст) возвратить книгу, да подвергнется епитимии» [21, 676]. Припис зобов'язував ченців у вільні від послуху, тобто виконання монастирських робіт, дні читати книги, які ті повинні були отримувати в монастирській «книгохранительной комнате», тобто бібліотеці у «книгохранителя» (ченця-бібліотекаря). Для втілення в життя цього припису слід потрібно створити загальномонастирську бібліотеку, а для комплектації її фондів мала бути значна кількість книг. Їхнє створення і розпочали в Києво-Печерському монастирі чернець Іларіон і Феодосій Печерський. Цій справі вони прагнули надати масовий характер. Вважаємо, що після 1062 р. у Києво-Печерському монастирі були всі умови.

З «Повісті врем'яних літ» дізнаємося, що невдовзі після обрання на ігуменство Феодосія Печерського чисельність монастирських поселенців зростає з 20 до 100 [16, 257].

До Києво-Печерського монастиря, в тому числі ще й печерного, для постригу приходили чоловіки з різним рівнем освіти, часом з досить високим. Прикладом цього

є постаті ченця Іларіона, Феодосія Печерського, Никона Великого та інші. Поміж насельників монастиря були й справжні книголюби, наприклад, пресвітер Даміан Цілитель, який, за свідченнями ченців, що містяться в житті Феодосія Печерського, які мешкали з ним в одній келії, «видеша кротость его и неспаніе по вся ноци, и почитаніе съ прилежаніем книгъ святых...» [1, 51], і Григорій Чудотворець, який у своїй келії «иного ничто же имеа разве книгъ» [12, 134].

Можемо лише гіпотетично припустити, що ченцю Іларіону було доручено відібрати з поселенців Києво-Печерського монастиря найбільш здібних до письма, щоб підготувати майстрів книгописання. Зважаючи на те, що Іларіон свого часу був активним учасником величезної роботи в скрипторії при Святій Софії з переписування, написання та перекладу з іноземних руською мовою книг, він мав величезний практичний досвід цієї роботи.

Будучи монастирським каліграфом, під його диктовку писці-початківці писали книги, створюючи водночас декілька копій однієї й тієї самої книги. Це давало можливість відносно швидко поповнювати фонди загальномонастирської книгозбірні для загального користування та храмових книгозбірень літургійного призначення.

Можна припустити, що між 1062 та 1066 рр. у Києво-Печерському монастирі до книгописання був долучений юнак, якому в майбутньому судилося стати славетним Нестором Літописцем. До монастиря він прийшов у 17-річному віці в той час, коли Феодосій Печерський будував монастир на поверхні землі, а Антоній Печерський усамітнися в одній із печерних келій [20, 446–447]. Згідно з нашими дослідженнями, прихід Нестора до Києво-Печерського монастиря ми відносимо до періоду між 1059/60–1062 рр. Можна також припустити, що Нестор Літописець на межі XI–XII ст. був одним із монастирських каліграфів, які керували справою книгописання в Києво-Печерському монастирі.

Наостанок варто вказати, що тема роботи потребує подальшого дослідження. Проте викладений нами матеріал дає можливість віднести початок книгописання в Києво-Печерському монастирі до періоду між 1062 та 1066 рр.

Діяльність ченця Іларіона мала важливе значення для започаткування в Києво-Печерському монастирі книгописання. Первісним осередком створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі була келія ігумена Феодосія Печерського, в одній із кімнат якої чернець Іларіон писав книги, маючи цю справу за монастирський послух. Історичні джерела вказують на те, що чернець Іларіон був першим києво-печерським каліграфом.

Література

1. Абрамович Д. І. Житіє Феодосія Печерського / Києво-Печерський патерик ; [авт. вступу, тексту, прим. Д. І. Абрамович]. – К., 1930. – 280 с.
2. Модест. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер Киево-Печерской лавры / Модест, игумен, инспектор Минск. семинарии. – К., 1862. – 80 с.
3. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913. – 507 с.
4. Кабанець Є. П. Іларіон-Никон Великий, повернення до однієї старої гіпотези / Є. П. Кабанець // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури : зб. наук. пр. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 27–39.

5. Приселков М. Д. Митрополит Илларион, в схиме Никон, как борец за независимую русскую церковь / М. Д. Приселков // Сборник статей, посвященных С. Ф. Платонову. – СПб., 1911. – С. 188–201.
6. Лихачев Д. С. Великое наследие / Д. С. Лихачев. Избранные работы в трех томах. – Т. 2. – Л. : Художественная литература, 1987. – 342 с.
7. Замалеев А. Ф. Мыслители Древней Руси / А. Ф. Замалеев, В. Д. Зоц. – К. : Вища школа, 1987. – 184 с.
8. Яременко В. Перший світоч землі української / В. Яременко // Митрополит Іларіон. Про Закон Мойсесем даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К. : МАУП, 2004. – С. 3–28.
9. Іванченко Р. П. Державницька ідея Давньої Русі-України / Р. П. Іванченко. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2007. – 376 с.
10. Успенский сборник XII–XIII вв. / [А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон]. – М., 1971. – 615 с.
11. Полное собрание русских летописей. – Т. 38 : Радзивилловская летопись / изд. подг. М. Д. Приселковым. – Л. : Наука, 1989. – 177 с.
12. Києво-Печерський патерик Касіянівської 2-ї редакції 1462 року // [авт. вступу, тексту, прим. Д. І. Абрамович]. – К., 1930. – 280 с.
13. Тимошик М. С. Історія видавничої справи / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
14. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство : підруч. для студ. іст. спец. вузів // Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
15. Дива печер лаврських / [відп. ред. Колпакова В. М. ; упоряд. Жиленко І. В.] – К. : КМ «Академія», 1997. – 160 с.
16. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післям., комент. В. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
17. Ольгердович О. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Омелько Ольгердович, Семен Ольгердович; [ред. О. В. Русина]. – К. : Україна, 1993. – 156 с.
18. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб., 1908. – Вып. 20 : Летопись занятий археографической комиссии за 1097 г. – 762 с.
19. Києво-Печерський патерик по древнім рукописям / [перев. на совр. рус. яз. Марии Викторовой]. – К., 1870. – 195 с.
20. Патерик или отечник Печерский, содержащий жития святых преподобных отцов наших просиявших в пещерах... – К., 1702. – 520 с.
21. Голубинский Е. История русской церкви: [у 2 т.] Т. 1. Ч. 2. / Е. Голубинский. – М., 1881. – 817 с.
22. Слуховский М. И. Библиотечное дело в России до XVIII века / М. И. Слуховский. – М. : Книга, 1968. – 232 с.
23. Сапунов Б. Д. Книга в России в XI–XIII вв. / Б. Д. Сапунов. – М., 1978. – 232 с.
24. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. – М. : Книга, 1980. – 352 с.
25. Бабич О. Початки книжкової справи в Києво-Печерському монастирі / О. Бабич // Редактор і видавець. – №1. – 2007. – С. 25–30.
26. Бабич О. І. Розвиток книжкової справи в Києво-Печерському монастирі домонгольської доби / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 27. – Квіт.–черв. – 2007. – С. 23–30.
27. Гришин А. Д. Очерки по истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин, Ю. Д. Кибальник. – К. : Рад. Украина, 1992. – 287 с.